

Van Homo Alfa tot Homo Zappens

Een politieke beoordeling van de informatie- en communicatietechnologie¹

Door Pieter Fokkink²

Over technologie wordt voornamelijk in economische termen gesproken. In het algemeen wordt technologie niet of nauwelijks in politieke zin beoordeeld. Pieter Fokkink doet een poging voor de informatie- en communicatietechnologie.

Technologie wordt al bijna twee eeuwen als belangrijkste motor van de economische ontwikkeling beschouwd. Technologische vooruitgang, innovatie, lijkt de heilzame bron voor economische groei en is langzamerhand bepalend geworden voor de macht van nationale staten en internationale ondernemingen. De traditionele politieke stromingen spreken elk vanuit hun eigen denkkader over de verhouding tussen technologie en economie. Het liberale marktdenken beleeft thans een hoogconjunctuur, maar het wordt steeds minder duidelijk of daarmee ook "echte" vooruitgang wordt geboekt. Met name de twijfel of we überhaupt wel kunnen vaststellen wat 'vooruitgang' is, groeit.

In de jaren zestig fungeerde de wapentechnologie - een technologisch hoogstandje in de laat-industriële samenleving - als 'het' object van politieke discussies. Met het verdwijnen van het vertrouwen in een door de politiek maakbare samenleving, zijn we met de medische technologie begonnen aan de maakbaarheid van het leven en met de informatie-communicatietechnologie aan de maakbaarheid van het denken. Een politieke beoordeling van de informatie-communicatietechnologie (ICT) is zeer gewenst, want zal de 'homo zappens' ook Fukuyama's 'laatste mens' blijken te zijn?

Politiek relevante aspecten van de informatie-communicatietechnologie

Bij de elektronische snelweg gaat het over het verplaatsen van grote hoeveelheden informatie over grote afstanden in korte tijd. Deze vorm van communicatie doet een sterk beroep op de geestelijke flexibiliteit van mensen. De metafoer van het snelwegennet is misleidend waar het een voorbeeld wil nemen aan de ruimtelijke infrastructuur en fysieke mobiliteit. Er zijn vrijwel géén ruimtelijke beperkingen en derhalve géén ordeningsproblemen en het verplaatsen gebeurt 'virtueel'. De ICT kan in termen van duurzaamheid een belangrijke bijdrage aan het milieu leveren. De milieuvoordelen ten opzichte van het fysieke transporteren zijn behoorlijk. De informatiesector verzorgt de technisch-rationele kant van de communicatie, het uitwisselen van kennis en meningen. Ook dat heeft een positief milieueffect waar het, bijvoorbeeld via Cd-i of Cd-Rom mogelijk is omvangrijke hoeveelheden informatie te comprimeren op kleine informatiedragers.

Maar zoals vrijwel alle technologische ontwikkelingen is ook de informatietechnologie ambivalent. Zit de duurzaamheidsbelofte voornamelijk in het gebruik van de technologie, dit betekent nog niet dat het noodzakelijkerwijs tot een duurzame samenleving zal leiden. De informatietechnologie jaagt onder meer activiteiten aan die wel een negatief effect op de duurzaamheid hebben. De recreatieve mobiliteit neemt bijvoorbeeld toe en de snelle technologische ontwikkeling veroorzaakt een behoorlijke stroom afval van verouderde technologische producten.

De informatiesector wordt tevens als de nieuwe trekker van de economie beschouwd, omdat ICT de kern vormt van de toekomstige dienstensamenleving (ontwerpen, consulteren, adviseren, communiceren, amuseren, informeren, onderzoeken, organiseren, registreren, financieren, verzekeren, etc.), waarin weer een heel eigen plaats zal zijn voor cultuur, vormgeving en educatie. De industriële samenleving behoort dan met al haar beperkingen tot het verleden.

¹ Gepubliceerd in *IDEE, Tijdschrift van het Wetenschappelijk Bureau van D66*, 17^e jaargang, nummer 1, maart 1996, pag. 19 t/m 24; het artikel diende tevens als bijdrage voor het Verkiezingsprogramma 1997

² Pieter Fokkink [1939] studeerde, na lyceumβ [1956], politieke en sociale filosofie, economie, geschiedenis en rechten, was Officier van de Militaire Administratie, werkte bij een Registeraccountantsmaatschap en was ruim tien jaar werkzaam als consultant, vervolgens wetenschappelijk hoofdmedewerker en docent in de Economische Faculteit te Rotterdam en daarna bij Wijsbegeerte en Geschiedenis en uiteindelijk Wijsbegeerte in Twente o.a. voor politieke filosofie en ethiek.

Als politieke vraag bij ICT gaat het om het in verband brengen met en soms zelfs - onderschikkend - integreren van het economisch belang in het algemeen belang. Tot op heden kiest de politiek nog primair voor de economische optiek en zijn vragen van algemeen belang niet of nauwelijks aan de orde geweest. Daarnaast vraagt men zich in de politiek nooit af of de economische kant van de informatiemaatschappij nog wel met dezelfde economische denkkaders van de traditionele goederenmarkt kan worden benaderd. Informatie is bijvoorbeeld géén verhandelbaar goed in de zin van overdracht van eigendom. Informatie is een eindeloos vermenigvuldigbaar goed, waarvoor wellicht andere mechanismen zullen gelden. Informatie is evenzeer eindeloos bewerkbaar, waardoor de oorspronkelijkheid moeilijk of niet meer herleidbaar is. Kortom, allerlei redenen om de ontwikkelingen op het gebied van de informatietechnologie en telecommunicatie duidelijker in beeld te brengen. De ontwikkeling naar de informatiemaatschappij wordt beschouwd als een onomkeerbaar proces. De voordelen in economisch opzicht zijn te evident om 'de vooruitgang' een halt toe te roepen. Maar dat ontslaat ons niet van de verplichting oog te hebben voor de manier waarop deze ontwikkeling ingrijpt in ons samenleven. Als de informatietechnologie zo belangrijk en veelbelovend is en we er zo afhankelijk van worden, dan is het ook nodig de (on)mogelijkheden te onderzoeken die zij ons verschaft om de omgeving waarin we leven zo effectief mogelijk te beïnvloeden. Willen we in sociaal en cultureel opzicht de vruchten kunnen plukken van de informatiemaatschappij, dan vereist dat een méé-ontwikkelen van ons denken over zaken als democratie, recht, over gemeenschap en burgerschap in de toekomstige 'wereld'samenleving. Hierbij moet nadrukkelijk worden gekozen voor het perspectief van de gemeenschap en dus van de burger als centraal politiek uitgangspunt.

De Januskop van de technologische utopie

Utopieën kunnen worden gezien als denkconstructies om de beperktheden van het bestaande te overstijgen. In die ontwerpen wordt de kritiek op het bestaande geïdealiseerd in een toekomstige mogelijkheid, die in principe ook altijd toekomst moet blijven, wil het z'n stimulerende karakter behouden. Beschrijvingen van wat we in de volgende eeuw allemaal met informatie-communicatietechnologie 'kunnen', hebben veelal het karakter van een utopie. Maar laten we deze utopieën wel serieus nemen en niet louter bezien als een onafwendbare toekomst of als een onvermijdelijkheid.

Volgens de populistische sciencefiction voorstelling rond de informatie-communicatietechnologie vertoeven we in de volgende eeuw in huizen met muren en wanden van schermpanelen, met een variëteit aan afstandsbedieningsmogelijkheden, in de veronderstelling dat we als kosmopolitische wereldburgers onthecht zijn aan plaats en tijd, een oneindige hoeveelheid informatie tot ons kunnen nemen, etc. De wereld wordt bekabeld, beschoteld en bestraald. De suggestie is dat via ether of kabel in woord en geschrift allen zich met allen kunnen verstaan, al blijft het de vraag of het niet uitsluitend om verstaan-als-zodanig gaat. Allerlei communicatieapparatuur wordt geïntegreerd en, zoals het in een utopie behoort, elk individu heeft een volstrekt 'vrije' keus uit wat er te zien, te horen en te weten valt. Dat soort beelden laat primair de facilitaire kant van de informatietechnologie zien.

Aan de andere kant bestaat het beeld van de alom aanwezig informatiecontrole over het doen en laten van burgers thuis en op het werk. De ICT disciplineert en coördineert het menselijk handelen. Het maakt de doordringing van disciplinerende technieken in de persoonlijke levenssfeer maximaal mogelijk. Zodra men daar na enige tijd aan gewend is geraakt, voelt men zich weer 'vrij'.

De ambivalentie van het werelddorp

Hoe de wereld er in de 21^e eeuw uit zal zien is dus voornamelijk een speculatieve bezigheid. Dit geldt ook voor de vooronderstelling van het ontstaan van een zogenaamd 'werelddorp', een gemeenschap op wereldschaal met een dorpskarakter. In de toekomst kunnen we wereldburger worden, óók in de politieke betekenis van het burgerschap. Het is echter de vraag of het kader, waarin we gewend zijn te denken over politieke vraagstukken - dat van de territoriale staat, boven territoriale gemeenschappen en mondiale samenwerking - dan nog wel adequaat zal zijn.

Dat de communicatie nu sneller en directer kan via internet, maakt kwalitatief geen verschil. Belangrijker is dat politiek bedrijven een steeds grotere territoriale schaal behoeft om gelijke tred te houden met de economische ontwikkeling, maar gelijktijdig de vitaliteit be-

hoeft van oude saamhorigheden op aanmerkelijk kleinere schaal op basis van ras, taal en godsdienst. Beide tendensen gaan ten koste van de bestaande nationale staatsverbanden. De uitdrukking 'werelddorp' geeft op paradoxale wijze deze ambivalentie aan. Opschaling en ontschaling, heterogenisering en homogenisering zijn processen die tegelijkertijd door de informatietechnologie worden bevorderd. Telematica maakt een Europese markt mogelijk en met de kabel ontstaan omroepen op de schaal van stadswijk of dorp. Bestuurlijke verbanden en culturele gemeenschappen vallen zo steeds minder samen.

De kwetsbaarheid van de informatiemaatschappij

De ontwikkeling van ICT markeert als het ware de overgang van de industriële samenleving naar de informatiemaatschappij. De informatiemaatschappij is een kwetsbare samenleving. Die kwetsbaarheid is er van 'technisch' tot 'cultureel', van 'werkelijkheidsbeleving' tot 'propagandistische beïnvloeding'. Mensen zijn kwetsbaar waar ze in toenemende mate afhankelijk worden van indirecte informatie in plaats van eigen directe ervaring, alsmede van de aansluiting op communicatiemogelijkheden.

Allereerst kan worden gesproken van culturele kwetsbaarheid waar mensen de greep dreigen te verliezen op de inhoud waarover kan worden gecommuniceerd. Niets is effectiever in het monddood maken van burgers, dan hen te overstelpen met informatie, dan wel hen er van te onthouden. Mensen worden kwetsbaar wanneer ze hun vermogen tot creativiteit verliezen. Als je iemand uitsluit van het informatienetwerk, beperk je zijn waarneming en vermogen tot oriëntatie. Wat voor uitsluiting geldt, is in gelijke mate van toepassing op vertekening, bevoordeling en beïnvloeding. Informatie creëert immers een beeld van de werkelijkheid. Het beeld dat wij hier hebben van Rusland is dat van een land van grote wanorde en onveiligheid. Maar vraag het eens aan iemand, die daar een paar maanden geweest is. Hij zal ons media-beeld niet herkennen. Natuurlijk, 'er geweest zijn' wil niet zeggen dat je ook iets 'gezien' hebt. Maar is de uitvergroting van het bijzondere door de media dan wel de werkelijkheid? Hoe betrouwbaar zijn de media zelf?

Wat is nu de waarde van 'beelden'? Iedere technicus kan je uitleggen hoe je twee mensen gezamenlijk in beeld kunt brengen, terwijl ze elkaar wellicht niet eens kennen en continenten van elkaar verwijderd zijn. Een foto heeft geen enkele bewijskracht meer. Toch brengt de beeldvorming in de media massa's in beweging en doen velen er alles aan hun beeld in de media te laten doordringen.

Een andere kant van de culturele kwetsbaarheid wordt gevormd door de uniformering van de normen en waarden. Welke feitelijke impact heeft de culturele pluraliteit op het communicatieproces? Maar wat wellicht belangrijker is, welke invloed heeft de oneindig beschikbare informatie op de normen en waarden in de samenleving? De grote vraag voor de toekomst zal ongetwijfeld die van de verhouding tussen het 'universalisme' - de door allen gedeelde en voor allen geldende normen en waarden - en het 'particularisme' - de bijzondere en identiteitsgebonden normen en waarden van de gemeenschappen - zijn. Gaat de behoefte aan verscheidenheid in taal/dialect, etniciteit/stammen en religie/sekten zich tégen de universaliserende ontwikkeling keren, al vormt het slechts de couleur locale daarbinnen?

De toegenomen technische kwetsbaarheid leidt bijvoorbeeld tot een ander begrip van veiligheid. Hoe cruciaal het informatienetwerk geworden is, bleek tijdens de Golfoorlog en het NAVO-optreden in Bosnië. Niet de wapens van de tegenstander worden als eerste uitgeschakeld, het primaire doel is de techniek die met informatie van doen heeft: radar, communicatiecentra, commandocentra, etc. Men haalt als het ware 'de intelligentie' van de tegenstander weg, waarna pas de vernietiging van de wapens volgt. We zullen daar waar burgerlijke en militaire infrastructuur met elkaar samenvallen anders moeten gaan denken over 'veiligheid'. Naast militaire kwetsbaarheid kan via computervirussen en andere vormen van technische sabotage een samenleving geheel ontregeld raken en grote politieke en economische schade worden aangericht.

Hoe afhankelijk worden individuen van het informatienetwerk, wanneer dit netwerk nog veel verder ingeweven gaat worden in de economische en sociale infrastructuur? Zullen we straks alleen nog maar worden geïnformeerd over die zaken die commercieel van belang zijn? Het is mede deze kwetsbaarheid van de informatiemaatschappij, die de politieke aandacht voor de ontwikkeling rechtvaardigt.

In het vervolg wil ik enkele aspecten noemen waarop de ICT-ontwikkelingen in politieke zin zouden moeten worden behandeld, te weten arbeid, individualisering, participatie, macht, democratische controle, publieke toegankelijkheid en bestuurbaarheid.

Informatietechnologie en arbeid

De ontwikkelingen van ICT kunnen worden beoordeeld vanuit het perspectief van de maatschappelijke arbeidsverdeling. Dat is één van de economische kanten van het vraagstuk. Net als informatietechnologie het individuen mogelijk maakt de beperkingen van tijd en plaats te overstijgen, geldt dat ook voor bedrijven. Waar een bedrijf gevestigd is, doet er niet meer zoveel toe. Het is zelfs denkbaar dat bedrijven uitsluitend bestaan bij de gratie van het informatienetwerk en dat de vestigingsplaats alleen kan worden aangegeven op de digitale snelweg.

Op de markt heerst de soevereiniteit van de prijs. Informatietechnologie maakt een mondiale en regionale herverdeling van arbeid mogelijk, omdat de transportkosten van informatie vrijwel nihil zijn terwijl de prijs van arbeid sterk zal blijven verschillen. Vaste werkpatronen van betaalde arbeid zullen verdwijnen. De toerekening van kosten aan de factor arbeid is de oorzaak van het verdwijnen van steeds meer (betaald) werk. Informatisering bevordert de kapitaalsintensiviteit en de herverdeling tussen betaalde en onbetaalde arbeid, waarbij de omvang van de betaalde arbeid afneemt. Informatisering maakt eveneens een internationale herverdeling tussen hoog- en laagbetaalde arbeid mogelijk, waarbij verplaatsing van betaalde arbeid toeneemt. Pogingen om via herdefiniëring van het begrip 'arbeid' een oplossing voor de toenemende werkloosheid te vinden, leiden slechts tot uitstel van executie. In principe is alles 'arbeid' te noemen. Voor een werkelijk kritische benadering dient de door machtsverhoudingen bepaalde waardering van arbeid in geld ter discussie te komen. De *herwaardering* van arbeid is aanmerkelijk belangrijker dan de *herdefiniëring* er van. De Nederlandse economie zal het moeten hebben van kennisintensiviteit en dat vergt versterking van het hoger onderwijs. De verwachting is dat de vaste banen op laagbetaald niveau in de productiesector zullen worden gehandhaafd, doch dat de rest van de arbeidsmarkt zal worden geflexibiliseerd. Ook in dit opzicht loopt de industriële samenleving met z'n massa-arbeidsbestel, massaproductie, massaconsumptie en z'n massapolitiek ten einde. Het digitale werelddorp zou in principe individueel maatwerk moeten kunnen leveren voor zowel producenten als consumenten. Het zal dus ook steeds moeilijker worden voor de regering om een werkgelegenheidsbeleid te voeren. Meer en meer zal het gaan om het scheppen van algemene voorwaarden. Mensen zullen in toenemende mate zelf werk moeten zoeken: het individueel ondernemerschap zal zich verder ontwikkelen. Het is de taak van de politiek in het kader van het ontwikkelen van burgerschap en de werkgelegenheid allerhande mogelijkheden tot scholing, bij- en omscholing te bieden, ongeacht of dat op basis van de actuele arbeidsmarktpositie of -mogelijkheden is vereist. Dit betekent overigens wel dat er een specifieke politieke verantwoordelijkheid ontstaat voor een zo hoog mogelijke scholing van elke generatie; niet ten behoeve van het vervullen de bestaande functies op de arbeidsmarkt, maar voor eigen mogelijkheden tot het ontwikkelen van arbeid en het creëren van nieuwe functies. Zoiets vergt grote investeringen in het reguliere en naschoolse onderwijs (volwasseneducatie). Het zelfstandig ondernemerschap wordt gestimuleerd. Gegeven het belang voor het bedrijfsleven dient hier een substantiële financiële bijdrage vanuit het bedrijfsleven zelf te worden geleverd.

Informatietechnologie en het individu

De ontwikkeling van ICT kan worden beoordeeld op de mate van versterking van de positie van het individu, van diens zelfstandigheid en mogelijkheden tot het kiezen van de eigen relaties en afhankelijkheden, alsmede van de eigen verantwoordelijkheid als (wereld-)burger. De informatiemaatschappij biedt bij uitstek nieuwe mogelijkheden tot individualisering. De relatie individu-samenleving wordt immers niet langer voornamelijk bemiddeld door de klassieke verbanden als gezin, vereniging, buurt of bedrijf. Het zal duidelijk zijn dat de commerciële dienstverlening zich heel direct op de individuele behoefte richt, waardoor het risico aanwezig is dat de consumptieve kant van de informatisering de fragmenterende kant van de individualisering zal versterken. Maar er is ook een andere kant aan deze zaak, namelijk de interactie. Men kan 'all over the world' geestverwanten zoeken. De individualisering wordt in positieve zin algemener en tevens meer sociaal en mondiaal gericht. Toch zijn er ook risico's.

Er bestaat het gevaar dat elk individu sterker dan nu een quasi-openbaar persoon wordt. Wat een ieder van zichzelf prijs zou willen geven, dient evenwel een persoonlijke keuze te blijven. Dit betreft niet uitsluitend een kwestie van privacy, een aan registratie van gegevens verbonden beveiliging. Het is evenzeer een kwestie van eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer, niet alleen thuis, maar in elk denkbare situatie. Het is van het grootste belang dat registraties openbaar, controleerbaar en corrigeerbaar zijn, terwijl er tevens paal en perk wordt gesteld aan registratie als zodanig. Het recht op de bescherming van de persoonlijke levenssfeer vereist dat noch door de overheid, noch door het bedrijfsleven informatie mag worden geregistreerd en gegenereerd, op grond waarvan bij mensen kan worden binnengedrongen met ongevroegde op betrokkene toegesneden diensten, dan wel dat door koppeling van bestanden 'persoonlijke profielen' worden geconstrueerd, op grond waarvan mensen kunnen worden geclassificeerd.

Een ander punt van aandacht is dat nieuwe vormen van bevoogding moeten worden voorkomen. Een glijdende schaal is aanwezig in de mate van beheersing van technologie. Hierdoor kan bijvoorbeeld de verhouding tussen de generaties drastisch verschuiven. Dit geldt tussen de jongere en de oudere generaties, maar óók al dwars door de generaties heen. Hier ligt een educatieve taak voor de overheid. Het voorkomen van achterstandsgroepen zal onmogelijk zijn. Wel kan worden voorkomen dat deze ongelijkheid zal leiden tot politieke machteloosheid. Hier past een gedifferentieerd en genuanceerd beeld van de gewenste samenleving en het economische, culturele en politieke perspectief voor mensen. Méér dan voorheen zal het accent worden gelegd op deelname. De politiek zou hiervoor de voorwaarden moeten scheppen, zowel in de eigen publieke functie als in de in belang toenemende regisserende rol van de politiek voor de publieke dimensie van de samenleving.

Informatietechnologie en participatie

De ontwikkeling van ICT kan worden beoordeeld op de mate waarin het de deelname aan het politieke proces vergroot. Een ieder heeft het recht zich van deelname te onthouden: participatie is niet af te dwingen (géén opkomstplicht en géén deelnameplicht). Daarentegen mag niemand tegen zijn wil van participatie in de informatiemaatschappij worden uitgesloten en zeker niet van de bestuurlijke beleidsvoorbereiding en besluitvorming. De informatietechnologie biedt hiervoor zeker vele nieuwe mogelijkheden: elektronische opiniepeilingen, interactieve stadsgesprekken, elektronische overheidsloketten, etc. Het behoort tot het recht van de burger toegang te hebben tot de infrastructuur voor informatie en communicatie. Dat hoeft niet te betekenen dat iedereen per sé thuis over alle mogelijkheden dient te beschikken. Participatie via openbare instellingen als bibliotheken is voldoende om in het recht te voorzien.

In de bestuurlijke besluitvorming hierover moet de integrale afweging centraal staan: het gevaar van issue-gerichte politiek dreigt wanneer onderwerpen in een te beperkt circuit worden besproken en besloten. Er zal onderscheid moeten worden gemaakt tussen overheidsdienstverlening gericht op directe behoeften van de onderdanen enerzijds en participerende informatieverschaffing ten behoeve van de burger anderzijds. Interactieve media maken het voor de burger mogelijk te reageren. Elektronische communicatie kan de politieke besluitvorming echter niet vervangen, omdat voor besluitvorming niet slechts informatie, maar evenzeer het ontwikkelen van een visie en een debat op basis van argumenten noodzakelijk is. Correctiemogelijkheden door de burger, bijvoorbeeld in de vorm van corrigerende besluitreferenda, zijn wel zinvol en belangrijk; het verplicht de beslissers om het besluit te rechtvaardigen in de context van het algemeen belang. De verhouding tussen overheid en politicus kan mede hierdoor onder druk komen te staan. Kan het primaat van de politieke verantwoordelijkheid voor het functioneren van de democratische rechtsstaat nog wel gehandhaafd blijven? Voor politici ligt hier de uitdaging het politiek 'vertegenwoordigen' te versterken. Niet om de vertegenwoordigden via zichzelf te laten spreken, doch hen al vertegenwoordigend te verbinden met het algemeen belang. Politici kunnen daardoor hun vertegenwoordigende functie nadrukkelijker aanwenden in relatie tot een achterban. Het idee van een virtueel kiesdistrict doemt op. Het politieke ambt kan zich individualiseren, wanneer de politicus er in slaagt een eigen gezicht te krijgen. Langs elektronische weg wijzigt het politieke bestel zich wellicht toch nog sneller dan tot nu toe voor mogelijk werd gehouden.

Informatietechnologie en macht

De ontwikkeling van ICT kan worden beoordeeld op de mate van accumulatie van macht. Voor de politieke verantwoordelijkheid met betrekking tot de technologische ontwikkeling is

dit een essentieel aspect. Economische en sociale verhoudingen zullen onder invloed van ICT wezenlijk veranderen. Nu al is er sprake van concentratie van macht in handen van enkele beheerders of aanbieders van informatie. De machtsconcentratie in de markt, zoals deze in en vanuit de Verenigde Staten zichtbaar wordt, vormt de grootste bedreiging voor de burger in een democratische samenleving. Het commerciële belang van het verkopen van winstrelevante informatie, het controleren van informatiekkanalen en het uitbaten van de impuls-reacties van de consument kan in conflict komen met de belangen van de burgers in het vormgeven aan het eigen leven.

Het behoort tot de basisplicht van de overheid om de burgers over alle zaken te informeren, die voor hen noodzakelijk zijn om de eigen zelfstandigheid in de samenleving en de invloed op de politieke besluitvorming te garanderen. Alle tot die basisplicht gekwalificeerde informatie- en communicatiediensten dienen tegen een redelijke prijs beschikbaar te zijn. Bij onvoldoende marktwerking dient deze zelfs aan de aanbieder te worden opgelegd (denk aan Telecom).

Het is van belang om kartelvorming te voorkomen, monopolies te vermijden en waar aanwezig op te heffen, een actieve mededinging te bevorderen en traditionele scheidingen in wetgeving op te heffen. Aanbieders en beheerders hebben ieder eigen belangen. Wie de zaak in handen krijgt, heeft de macht. Bij de informatietechnologie moet daartoe onderscheid worden gemaakt tussen de beschikkingsmacht over de infrastructuur enerzijds en de gebruiksmacht van de infrastructuur anderzijds. Het bezit van de infrastructuur dient ontkoppeld te worden van het gebruik van de infrastructuur. Het directe belang van de marktpartijen bij de ontwikkeling van ICT is zodanig dat hier géén publieke, financiële middelen beschikbaar hoeven te komen. Wat wel moet gebeuren is het scheppen van voorwaarden opdat de investering in de infrastructuur ook rendabel wordt. Om te voorkomen dat het rendement 'in eigen hand' wordt gehouden en door infrastructuurbedrijven óók diensten en toepassingen worden ontwikkeld, zullen investeerders in zekere zin moeten worden beschermd tegen profiteurs van die investeringen. Het behoort tot de politieke verantwoordelijkheid om voor investeerders in de infrastructuur enerzijds en aanbieders van informatie- en communicatiediensten anderzijds gelijke voorwaarden te scheppen. Via wetgeving (mededingingsrecht) moeten zowel kartelvorming en monopolies in het beheer van de infrastructuur als in de exploitatie van diensten worden voorkomen. Voor het overige dient er terughoudendheid te worden betracht in het reguleren van de markt, opdat een optimale marktwerking kan worden verkregen. Slechts bij onvolkomen marktwerking mag corrigerend worden opgetreden.

Het behoort tot de politieke verantwoordelijkheid om het minimum aan vereiste verscheidenheid vast te stellen. Indien de markt niet aan de vereiste verscheidenheid voldoet, heeft de overheid allereerst de taak te zorgen voor tijdelijke ondersteuning om tot herstel van een vervallen functie te komen, concurrerende functies in de markt te brengen, dan wel fundamentele vernieuwingen van de grond te krijgen. Vervolgens kan de overheid zelf producten en diensten ontwikkelen die door de burgers noodzakelijk worden geacht, maar waarin de markt niet voorziet of kan voorzien (in verband met de hoge ontwikkelingskosten).

Teneinde de gelijke toegankelijkheid te waarborgen, dient de overheid de standaardisatie te bevorderen en te normeren, tarieven te harmoniëren en de deelname te reguleren, waarbij het creëren van een onafhankelijke arbiter een onpartijdige beslechting van geschillen moet waarborgen. De veiligheid van de infrastructuur dient te worden gewaarborgd.

Waar de politiek zich evenzeer op zou moeten richten is het investeren in publieke databestanden, informatiebanken, multimediale bibliotheken, het ontwikkelen van educatieve programma's, onderzoeksinstituten met een publieke functie, etc. Bovendien zou moeten worden nagegaan of - op grond van een voor allen gewenste toegankelijkheid - maatregelen moeten worden genomen om een investeringsplicht op te leggen, daar waar de markt het directe rendement niet ziet. Het gaat hier om de vraag van de bereikbaarheid. Ook commercieel oninteressante gebieden dienen aangesloten te worden op het informatienetwerk. Het is een theoretische vraag of het bezit van de infrastructuur gedacht moet worden in termen van publiek domein. Een gelijke vrijheid en open toegankelijkheid kunnen evenzeer gegarandeerd worden buiten het expliciet publieke domein. Openbaar behoeft niet altijd gelijk te worden gesteld aan overheid. Wil je machtsvorming rond infrastructuren voorkomen, dan zal gekozen moeten worden voor een scheiding van bezit en gebruik van de infrastructuur.

Vanuit een democratische optiek dient integratie van bezit en gebruik te worden voorkomen, alsmede concentratie van informatie in één hand.

Informatietechnologie en de publieke toegankelijkheid van de media

De ontwikkeling van ICT maakt allerlei huidige institutionele indelingen als die tussen 'kabel' en 'ether' ongedaan. Dit betekent dat, nog los van andere ontwikkelingen, de positie van de Nederlandse omroep ter discussie komt te staan. De omroep in Nederland was één van de eerste vormen van publiek-private samenwerking. Via publieke heffingen werd en wordt een infrastructuur in stand gehouden, waarvan private organisaties gebruik maken om hun programma's te brengen. Dat werkte op zich goed, totdat de informatietechnologie het mogelijk maakte om 'technologisch te kunnen zappen'.

Het Nederlandse omroepwezen staat hierdoor op een kruispunt. Gaat het door met de traditionele 'pluriformiteit', de verscheidenheid naar achtergrond en identiteit vormgegeven in het naast elkaar laten bestaan van vergelijkbare inhouden presenterende organisaties? Of wordt de verscheidenheid naar inhoud, de pluraliteit, belangrijker geacht? Kunnen we zo ver komen dat we mentaal in staat en bereid zijn achtergronden en identiteiten met elkaar te laten interacteren in één organisatie? Wordt de publieke omroep echt 'publiek'?

In een multiculturele samenleving is het nauwelijks voorstelbaar kwaliteit te kunnen blijven leveren en gelijktijdig elke identiteit als een zelfstandige organisatie te laten voortbestaan. Gevreesd moet worden voor een toekomst, waarin de huidige publiek-private omroep door het handhaven van de verscheidenheid naar organisatievorm een uniformerende ontwikkeling inzet, die elke verscheidenheid naar inhoud onmogelijk maakt. De vraag is dus: wat zijn de kerntaken van de publieke media en hoe worden deze het beste gerealiseerd? De kerntaken van de publieke media voor de toekomst zijn: kritische informatieverschaffing door middel van nieuwsuitzendingen, actualiteitenanalyse en achtergronddocumentatie, activering van het publieke debat, plaats bieden aan datgene dat niet als vanzelfsprekend geldt, gehoord of gezien wordt, alsmede aandacht voor cultuur en educatie. De hier genoemde diensten dienen in een basispakket opvraagbaar te worden gemaakt voor permanente toegankelijkheid. Hoeveel kanalen en frequenties daartoe noodzakelijk zijn, is een kwestie van efficiency.

Vanuit democratische optiek dienen de publieke media te worden omgevormd tot informatie- en communicatiecentra ten behoeve van de burgers. De ontwikkelingen in de informatietechnologie en telecommunicatie leiden er toe dat het publiek-private omroepbestel zoals thans in Nederland bestaat ten einde loopt. Er dient één geïntegreerde wetgeving te komen waarin de gehele infrastructuur en dienstverlening is geregeld. Indien een juiste marktwerking gegarandeerd kan worden, dan resteert er slechts één publieke omroep ten behoeve van de kerntaken.

Informatietechnologie en de democratische controle

De ontwikkeling van ICT kan worden beoordeeld vanuit de optiek van de democratische controle. De essentie van democratische controle is nu juist dat ieder in gelijke mate invloed kan uitoefenen op de wijze waarop het gecontroleerde zelf moet worden beoordeeld. De vraag van de schaal waarop de democratische controle het best kan worden uitgeoefend, is bepalend voor het niveau waarop moet worden besloten (Nederlands of Europees). Voor het goed functioneren van de democratische controle is volledige beschikbaarheid van alle ter zake doende informatie dan ook een absolute noodzaak. Het 'recht op informatie' is een fundamentele voorwaarde voor een democratische vrijheid van meningsvorming en -uiting.

Naast informatie is de notie van communicatie evenzeer essentieel. Het funderen van de eigen mening is eenvoudigweg onmogelijk zonder hierover te communiceren met anderen. Die communicatie mag niet technisch worden gereduceerd. Communicatie is een interactief proces, waarin de non-verbale kant een belangrijke bijdrage levert aan de betekenisgeving van de geuite woorden. Dat kan niet zonder dat de discussianten elkaar kunnen zien (soms zelfs niet zonder ruiken en voelen).

Recht op informatie en communicatievrijheid zijn de grondslagen voor de democratische controle. Maar in de informatiemaatschappij lijkt het recht op informatie en de vrijheid van communicatie zowel door niet-overheden als door overheden te worden belemmerd. Dit heeft mede te maken met de regeling van het auteursrecht op de informatie. Informatie dient dezelfde auteursrechtelijke bescherming te gemeten als gebruikelijk is voor kennisproducten in

de wetenschap en kunsten. De problemen van privacy en intellectueel eigendom moeten worden opgelost in het kader van openbaarheid en toegankelijkheid. Aanbieders van informatie zijn aansprakelijk voor het gebruik van het intellectueel eigendom en niet de beheerders van de infrastructuur. Hier ligt een nieuwe politieke verantwoordelijkheid: het garanderen dat informatie volledig beschikbaar is en dat daar vrijelijk over kan worden gecommuniceerd.

Informatietechnologie en de bestuurbaarheid

De ontwikkeling van ICT kan worden beoordeeld vanuit de specifieke bijdrage aan de bestuurbaarheid van de samenleving, dat wil zeggen aan ons gezamenlijk vermogen om in de publieke levenssfeer die zaken tot uitdrukking te brengen die wij als algemeen belang beschouwen. Informatietechnologie leidt tot een grotere beschikbaarheid van gegevens, onder de voorwaarde dat deze gegevens zo onbevooroordeeld mogelijk in de besluitvorming worden betrokken. Gegevens behoeven een perspectief van waaruit ze betekenis krijgen. In de politiek dienen gegevens in een samenhang te worden gebracht en te worden geëvalueerd.

Onder bepaalde voorwaarden kan informatietechnologie het pragmatisch karakter van de besturing van de samenleving verbeteren, doordat het veel sneller en veel concreter kan laten zien welke uitwerking beslissingen hebben in concrete situaties en hoe beslissingen inwerken op de context waarin mensen functioneren. De gevolgen van het handelen op korte termijn zijn (direct en onmiddellijk) te overzien, maar op langere termijn absoluut niet. De complexiteit van elkaar beïnvloedende ontwikkelingen belemmert dat. Een technologiepolitiek kan zich in deze zin niet oriënteren op een beeld van hoe een 'goede' samenleving er uit moet zien. Je kunt slechts stap voor stap, alles voortdurend hernemend, verder gaan. Dat bevordert ook de deelname van steeds weer nieuwe generaties in de vormgeving van de samenleving. De samenleving is daardoor principieel 'open' voor toekomstige generaties, hetgeen de betrokkenheid bij de publieke zaak versterkt.

ICT-agenda voor de technologiepolitiek

Een kernvraag van de bestuurbaarheid is de keuze van politieke instrumenten in relatie tot ICT: algemene of specifieke wetgeving, investeringen of belastingen, bundeling of mededinging, vrijheid of beïnvloeding. Het sturingsinstrumentarium van de Politiek omvat vier categorieën, waarbinnen telkens keuzen moeten worden gemaakt. Recapitulerend kan voor de technologiepolitiek met betrekking tot ICT onderstaande agenda worden geformuleerd.

A. Wet- en regelgeving:

het recht op informatie moet opnieuw worden geregeld in samenhang met de vrijheid van communicatie; verbetering van de bescherming van de privacy is aan de orde; het regelen van het intellectuele eigendom; verbeteren van het mededingingsrecht; toegankelijkheid en andere ordeningsaangelegenheden (internationale samenwerking zonder kartelvorming, machtsverhouding zo- nodig met tegenmacht) van de markt;

B. Financiering, heffingen en subsidies:

de tariefstellingen en wijzen van doorberekening van diensten is aan de orde (leges, enz.); educatieve programma's voor de toegankelijkheid; research-gelden voor contra-expertise-ontwikkeling; hanteren van subsidiariteit;

C. Organiseren:

ontwikkeling van eigen informatiediensten; desgewenst een 'Raad voor de elektronische informatievoorziening'; convenanten met betrokkenen voor de garantie van de toegankelijkheid en beschikbaarheid; definiëring van de rol van de andere participanten in het proces; hier ligt tevens een complementaire rol voor de overheid;

D. Communicatie en beïnvloeding:

van het allergrootste belang is een actieve publieksvoorlichting en participatie-bevorderende beïnvloeding.